

Mikołaj Cześniak
Uniwersytet SWPS
Piotr Zagórski
Uniwersytet SWPS

WIEK A UCZESTNICTWO WYBORCZE W POLSCE: CYKL ŻYCIA, OKRES, KOHORTA

Celem artykułu jest sprobematyzowanie relacji między wiekiem a uczestnictwem wyborczym w Polsce, ich syntetyczne omówienie, a także analiza empiryczna. Mają one znaczenie dla wielu aspektów i obszarów życia społecznego, politycznego, gospodarczego, a szczególnej wagi nabierają współcześnie, w dobie fundamentalnych zmian demograficznych zachodzących w Polsce. Przeprowadzone przez nas analizy potwierdzają, odwołując się do najlepszych publicznie dostępnych danych empirycznych (PGSW), istnienie wyraźnych związków między wiekiem a uczestnictwem wyborczym. Te związki mają znaczenie dla procesu demokratycznego i politycznej reprezentacji. Rosnące dysproporcje między poszczególnymi grupami wiekowymi skutkują zmianą poziomu ich reprezentacji. Analiza wpływu wieku na wyborcze uczestnictwo (cyklu życiowego, okresu/momentu historycznego, kohorty) wskazuje na większe znaczenie cyklu życia i (względnie) mniejsze znaczenie doświadczeń pokoleniowych, generacyjnych, kohortowych. Odnotowywane w Polsce systematyczne różnice we frekwencji wyborczej między poszczególnymi grupami wiekowymi nie są świadectwem pokoleniowych różnic w (skłonności do) partycypacji. Większe znaczenie ma cykl życia i jego fazy.

Słowa kluczowe: cykl życia; pokolenia; uczestnictwo wyborcze

Age and Voter Turnout in Poland: Life Cycle, Period, and Cohort

This article aims is to problematize and analyze the relationship between age and voter turnout in Poland. Our analyses use the best publicly available empirical data, i.e. Polish National Election Study (PGSW), to confirm clear relationships between age and voter turnout. These relationships are essential for the democratic process and political representation. They are crucial for many aspects of social, political and economic life, and are of particular importance nowadays, at the time of fundamental demographic changes in Poland. Increasing disparities between different age groups result in changes in their level of representation. The analysis of the influence of age on electoral participation

---

Mikołaj Cześniak, Instytut Nauk Społecznych, Centrum Studiów nad Demokracją SWPS, mcze-
sniak@swps.edu.pl, ORCID 0000-0003-0246-1321; Piotr Zagórski, Instytut Nauk Społecznych,
Centrum Studiów nad Demokracją SWPS, pzagorski@swps.edu.pl, ORCID 0000-0002-3535-
0620. Źródło finansowania. Projekt „Polskie Generalne Studium Wyborcze 2019”, finansowany
przez Narodowe Centrum Nauki, nr grantu 2018/31/B/HS5/03403; część pracy Mikołaja Cze-
śniaka była też finansowana z projektu „Wpływ reguł wyborczych na jakość demokracji lokalnej
w Polsce”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, nr grantu 2014/13/B/HS5/02580.

(life cycle, historical period/moment, cohort) indicates a greater importance of the life cycle and a (relatively) lesser significance of generational and cohort experiences. The differences registered between particular age groups are not an evidence of generational differences in (propensity for) participation, rather, the life cycle and its phases have a greater importance.

Key words: life cycle; generations; voter turnout

Wprowadzenie – problem badawczy

Celem niniejszego artykułu jest sprobematyzowanie relacji między wiekiem a uczestnictwem wyborczym w Polsce, ich syntetyczne omówienie, a także analiza empiryczna. Są to relacje skomplikowane, nieoczywiste, czasami zaskakujące. Mają znaczenie dla wielu aspektów i obszarów życia społecznego, politycznego, gospodarczego. Szczególnej wagi nabierają współcześnie, w XXI wieku, w dobie fundamentalnych zmian demograficznych zachodzących w państwach europejskich. Te zmiany (przejście demograficzne, drugie przejście demograficzne, liczne procesy z nimi związane – por. Kotowska 1998; Okólski 2005) oddziałują na prawie wszystkie dziedziny naszego życia zbiorowego. Stają się więc w sposób naturalny przedmiotem zainteresowania badaczy współczesnego społeczeństwa i polityki, w tym także badaczy wyborów.

Analiza związków zachodzących w Polsce między wiekiem a uczestnictwem wyborczym ma już pewną historię i tradycję. Ale niewątpliwie brakuje całościowego opracowania tego tematu. Niniejszy tekst ma tę lukę wypełnić, przynajmniej połowicznie. Ma, po pierwsze, ukazać doniosłość podejmowanego tematu i jego znaczenie dla badań społecznych we współczesnej Polsce. Po drugie, ma przedstawić teoretyczne tło refleksji nad badanymi relacjami i zebraną dotychczas na ten temat wiedzę (empiryczną). Ma też, po trzecie, przedstawić oryginalne analizy empiryczne, wykonane na danych Polskiego Generalnego Studium Wyborczego, ukazujące związki między wiekiem a uczestnictwem wyborczym w Polsce (dalej wyjaśniamy, dlaczego ten właśnie zbiór danych jest naszym zdaniem najodpowiedniejszy do tego typu analiz).

Wiek jest jedną z najbardziej podstawowych zmiennych w badaniach społecznych (Worach-Kardas 1983; Sztompka 2002). Wielość procesów społecznych jest ściśle (choć w różny sposób) powiązana z wiekiem. Nie ma tu miejsca i czasu, by dowodzić znaczenia i doniosłości tej zmiennej w socjologii i pokrewnych naukach społecznych; wystarczy stwierdzenie, że wiek jest jedną z najważniejszych zmiennych w badaniach społecznych (por. Norval 2007) i kluczową determinantą i/lub korelatem społecznych zjawisk i procesów.

Nas, badaczy wyborów, wiek interesuje z kilku ważnych powodów (i specyficznych dla naszego subpola badawczego). To, co się demograficznie dzieje

w naszej zbiorowości (społeczeństwie, elektoracie, demosie), niewątpliwie ma znaczenie dla procesu demokratycznego (Dahl 1995, 2000; Lijphart 1997; Walczak i in. 2012). Badaczy wyborów związek między wiekiem a uczestnictwem wyborczym czy szerzej definiowanymi zachowaniami politycznymi interesuje szczególnie ze względu na zmiany demograficzne zachodzące w polskim społeczeństwie (Kotowska 2021).

Te zmiany demograficzne zasadniczo zmieniają polski elektorat. Wzrasta kategoria osób starszych, w wieku powyżej 60 lat, niepracujących, a więc w dużym stopniu uzależnionych od aktywności państwa (i jej efektywności). Jednocześnie zmniejsza się liczebność osób młodych (do 29 roku życia). Obecnie, w 2022 roku, ich proporcja w całym społeczeństwie/elektoracie jest nieporównanie mniejsza niż 20 czy 30 lat temu. Na pierwszy plan wysuwa się rosnąca dysproporcja między oboma grupami, szczególnie po roku 2011. W latach 1997–2007 ludzie młodzi są tylko nieznacznie mniej liczni w polskim społeczeństwie od osób starszych, stosunek jednej grupy do drugiej oscyluje wokół 90–95% (np. w roku 1997 osób dorosłych w wieku do 29 lat było około 5,6 mln, a osób w wieku 60+ nieco ponad 6,2 mln). Od 2011 roku to się zmienia, trend jest wyraźny, w 2019 roku osoby w wieku dojrzałym są już ponaddwukrotnie liczniejszą od młodzieży grupą (osób dorosłych w wieku do 29 lat jest około 4,5 mln, osób w wieku 60+ jest ponad 9,7 mln). To w sposób oczywisty wpływa na wyniki wyborów: osoby starsze, szczególnie te nieaktywne już zawodowo, będące na emeryturze lub rencie, mają zupełnie inne interesy i preferencje zarówno od osób pracujących, jak i osób uczących się jeszcze i/lub dopiero wchodzących na rynek pracy.

Wspomniane zmiany doprowadziły do zaburzenia istniejącej do tej pory w Polsce (względnej, kruchej) równowagi międzypokoleniowej. To z kolei może prowadzić do pojawienia się napięć międzygeneracyjnych, a w związku z tym do konfliktów ekonomicznych, politycznych i społecznych (mających także międzypokoleniowy wymiar). Zmiana proporcji pomiędzy osobami młodymi i starszymi oddziałuje też w sposób oczywisty na cały dyskurs publiczny. W obecnej sytuacji osoby nieaktywne zawodowo, będące w większym stopniu beneficjentami i klientami państwa opiekuńczego (służba zdrowia, opieka społeczna, polityka senioralna), zaczynają stanowić większościową (czy wręcz dominującą) część polskiego elektoratu. Politycy próbują więc wykorzystywać zaistniałą sytuację: chętnie zaczynają sięgać po komunikaty, apele, hasła i programy, które odwołują się do partykularnego interesu grupy wiekowej, kohorty lub pokolenia. A to (zwrótnie) podsycać może międzygeneracyjne napięcia i konflikty.

Wyniki badań nad polskimi wyborcami i polskim elektoratem wyraźnie pokazują, że – tak jak w innych krajach (Franklin 2004; Gallego 2009; Konzelmann i in. 2012; Smets, Van Ham 2013) – istnieje wariancja uczestnictwa

wyborczego poszczególnych kohort wiekowych w Polsce (Cześnik 2007). Innymi słowy, wiek jest jego istotną determinantą (albo korelatem). Zatem, ze względu na istniejące relacje między wiekiem a uczestnictwem wyborczym (które skutkują różną, nierówną reprezentacją poszczególnych grup wiekowych w polskim systemie demokratycznym), kwestie zmian demograficznych i wynikających z tych zmian różnic wielkości poszczególnych grup wiekowych (i ich wpływu politycznego) muszą być ważnym elementem agendy badawczej uczonych analizujących wybory w Polsce. Szczególnie, że nasza wiedza na temat czynników odpowiedzialnych za dynamikę i wariację frekwencji wyborczej (w grupach wiekowych) jest ograniczona. Istnieją mocne dowody na to, że młodsze kohorty są mniej skłonne do głosowania (Blais 2010; Kostelka, Blais 2021). Ale brakuje nam definitywnych wyjaśnień, dlaczego tak się dzieje. Raymond E. Wolfinger i Steven J. Rosenstone (1980) przekonująco wykazują, że dwoma najważniejszymi determinantami frekwencji wyborczej są po pierwsze wykształcenie, a po drugie wiek. Analiza Blaisa (2000) potwierdza, odnosząc się do innych danych, znaczenie wieku i wykształcenia (kolejnymi ważnymi korelatami uczestnictwa wyborczego są religijność, dochód i stan cywilny). Te dwa badania są zbieżne co do podstawowego wniosku, że wiek i wykształcenie to dwie najważniejsze cechy społeczno-demograficzne, które odróżniają osoby głosujące od osób wstrzymujących się od głosu. Wiek odzwierciedla wpływ zarówno różnic pokoleniowych, jak i efektów cyklu życia.

Pierwsza część artykułu przedstawia tło teoretyczne refleksji nad relacjami wieku i uczestnictwa wyborczego; w tej części omawiamy też stan badań i empiryczną wiedzę na ten temat. Kolejna część jest poświęcona kwestiom metodologicznym, naszym pytaniom badawczym, hipotezom, schematowi badania, użytym danym. W trzeciej części artykułu przedstawiamy wyniki analiz empirycznych. Artykuł kończy się omówieniem wyników, głównych wniosków z nich płynących i wskazaniem kierunków dalszych badań.

Tło teoretyczne

Wiek ma niewątpliwie fundamentalne znaczenie dla zachowań politycznych. Wiele analiz empirycznych wskazuje na wyraźną pozytywną zależność między wiekiem a uczestnictwem wyborczym; zauważono ją już we wczesnych badaniach nad głosowaniem (Lazarsfeld i in. 1944; Campbell, Kahn 1952; Berelson i in. 1954; Campbell i in. 1960). Wiele analiz sugeruje, że związek ten jest krzywoliniowy: frekwencja wyborcza jest (relatywnie) niższa wśród najmłodszych obywateli, wzrasta wśród osób w średnim wieku i ponownie spada wśród najstarszych obywateli. Ustalenie to zostało potwierdzone przez liczne późniejsze

badania (por. Verba, Nie 1972: 359; Topf 1995: 44; Franklin 1996: 218–220; Anduiza-Perea 1999: 94; Anduiza-Perea 2002: 648–652; Bhatti i in. 2012: 590). Z pewnością wiek (pojmowany zarówno liniowo, jak i krzywoliniowo) jest tym indywidualnym korelatem uczestnictwa wyborczego, który najczęściej znajduje potwierdzenie empiryczne (Smets, van Ham 2013).

Krzywoliniowość ujawniona w analizach Bernarda Berelsona i in. (1954) nie ma charakteru uniwersalnego: niektóre badania w ogóle nie potwierdzają hipotezy o krzywoliniowej zależności między wiekiem a uczestnictwem wyborczym (por. Topf 1995: 43–44). Jednak szereg danych zebranych w innych niż amerykańskie kontekstach wskazuje na trafność obserwacji Berelsona i współautorów. Potwierdzają one istnienie krzywoliniowej zależności między wiekiem a uczestnictwem w wyborach, ale wskazują na późniejszą granicę wieku, po której uczestnictwo w wyborach zaczyna spadać (por. Teixeira 1992: 74; Anduiza-Perea 1999: 94).

Wiek może być traktowany jako zasób determinujący uczestnictwo wyborcze z dwóch głównych powodów. Po pierwsze, jest on kluczowy ze względu na cykl życia, któremu wszyscy podlegamy. W danym momencie swojego życia jednostki są mniej lub bardziej predysponowane do zaangażowania politycznego (uczestnictwa): są różnie wyposażone w zasoby niezbędne do partycypacji (Verba i in. 1995). Młodzi ludzie mają ograniczone zasoby materialne – ich status społeczno-ekonomiczny jest zwykle niższy niż osób starszych (Plutzer 2002; Franklin 2004). Dopiero zaczynają gromadzić zasoby, w tym te istotne dla partycypacji. W związku z tym są bardziej skoncentrowani na swoim rozwoju (na karierze) i mają mniej czasu na cokolwiek innego niż przygotowanie do „dorosłych” ról społecznych.

Wiek wiąże się z wchodzeniem w określone role społeczne, które są mniej lub bardziej związane z poczuciem obywatelskiej odpowiedzialności (i cnotami obywatelskimi). Role te mogą generować zasoby, zwłaszcza kompetencje obywatelskie, niezbędne do partycypacji. Bycie matką, ojcem, żoną, mężem, menedżerem (tj. osobą odpowiedzialną za podwładnych) narzuca nową, dojrzałą perspektywę. Jest ona społecznie usankcjonowana i często wzmacniana przez prawo. Jednostka wchodząca w nową rolę musi zacząć myśleć o wspólnocie, nawet tej najmniejszej, jaką jest rodzina (te zmiany mogą skierować jej uwagę z ja na my). Jest to swoiste memento, przypominające jednostce, że istnieje wiele zbiorowości czy wspólnot, w których uczestniczy ona z racji bycia istotą społeczną. Ta zmiana perspektywy wzmacnia „myślenie wspólnotowe” także na poziomie narodu (rozumianego zgodnie z literą polskiej ustawy zasadniczej jako ogół obywateli), wspólnoty politycznej, w której wszyscy uczestniczymy. To z kolei może wzmacniać postawy obywatelskie i pośrednio przyczyniać się do wzrostu tej zmiennej ukrytej, jaką jest skłonność do głosowania, która w ostatecznym rozrachunku determinuje partycypację wyborczą.

Wiek oznacza (przynajmniej co do zasady) większe doświadczenie życiowe. To z kolei generuje wiedzę o świecie, obycie w świecie polityki, oswojenie z tą sferą życia społecznego. Te zasoby w pewnym minimalnym wymiarze są niezbędne do uczestnictwa, a w większym istotnie zwiększają to uczestnictwo, głównie poprzez obniżenie kosztów związanych z partycypacją (por. Downs 1957: 38–40; Riker, Ordeshook 1968; Ferejohn, Fiorina 1974; Colomer 1991). Co więcej, osoby starsze dłużej podlegają presji socjalizacyjnej. Jeśli żyją w krajach demokratycznych, mają dłuższy kontakt z kulturą demokratyczną, której centralnym elementem jest partycypacja obywatelska. Immanentną cechą tych kultur jest imperatyw obywatelskiej partycypacji (Raciborski 2011). Im dłużej obywatel żyje w takim społeczeństwie, tym większą ma szansę przyswoić sobie normę, że głosowanie jest jego obywatelskim obowiązkiem (Coleman 1990: 290–292; Mueller 1989: 363–369).

Warto mocno podkreślić krzywoliniową zależność między wiekiem a partycypacją. Wynika ona z faktu, że wiek jest zasobem tylko przez jakiś czas. Od pewnego momentu życia przestaje nim być (czy raczej przestaje być nośnikiem zasobów) i staje się przyczyną wymuszonej absencji. W późniejszym okresie ludzkiego życia pojawiają się choroby oraz problemy z poruszaniem się. Mimo najszczerzej chęci, udział w działalności politycznej staje się coraz trudniejszy. Mimo posiadania środków niezbędnych do uczestnictwa, ludzie najstarsi nie uczestniczą, bo po prostu brakuje im zdrowia. Dodatkowo, jako że oddanie głosu w wyborach jest aktem społecznym – zwykle nie głosujemy sami, tylko razem z kimś (Bhatti i in. 2020) – osoby starsze głosują rzadziej również dlatego, że ich sieci społeczne są bardziej ograniczone (część z nich żyją same i/lub samotne). Wiąże się to z mniejszą presją społeczną do oddania głosu, a dotyczy w szczególności starszych, owdowiałych kobiet (Bhatti, Hanson 2012).

Drugą kwestią, na którą warto w tym miejscu zwrócić uwagę, jest doświadczenie pokoleniowe, pokoleniowe przeżycia (często formacyjne, konstytutywne dla danej zbiorowości, określające jej pokoleniowy charakter). Różne pokolenia przechodzą socjalizację polityczną w innych kontekstach i w innych momentach historii wchodzą na arenę polityczną, w sferę publiczną. Doświadczenia pokoleniowe mogą więc w istotny sposób wpływać na kształtowanie całych kohort i pokoleń (Ossowska 1963). Wojna, powstanie, repatriacja, znacząca zmiana społeczna, zmiana ustroju politycznego, zagrożenie głodem czy bezrobociem, kryzys ekonomiczny – wszystkie te wydarzenia i procesy mogą pozostawić trwałe ślady w świadomości społecznej, przyczyniając się do tworzenia (lub niszczenia) istotnych dla uczestnictwa zasobów, przede wszystkim kulturowych. Te procesy są niezłe przebadane i udokumentowane, warto jednak wspomnieć w tym miejscu o jednym z prekursorów tego podejścia, Ronaldzie Ingleharcie (1977, 1990) i jego teorii modernizacji i cichej rewolucji wzmacniającej

rolę wartości postmaterialnych, podkreślającej rolę specyfiki socjalizacyjnej poszczególnych pokoleń. Tak więc i w tym zakresie wiek, jako wyznacznik przynależności pokoleniowej, wpływa na partycypację (Kostelka, Blais 2021; Persson i in. 2013; Wass 2007).

W badaniach wyborczych wpływ socjalizacji politycznej zwykle bada się dzieląc obywateli na czterorocznikowe kohorty wiekowe (tj. obywatele/wyborcy wchodzący razem na wyborczy rynek w danym cyklu parlamentarnym). Wynika to między innymi z wpływu kontekstu wyborczego, który podobnie jak większe procesy zmian pokoleniowych, pozostawia trwałe ślady na postawach i zachowaniu politycznym obywateli. Dla przykładu, w przypadku uczestnictwa wyborczego, badania empiryczne potwierdzają pozytywny długoterminowy wpływ konkurencyjności poszczególnych wyborów (różnicy pomiędzy zwycięską partią, a tą, która była druga) oraz wcześniejszego poziomu uczestnictwa, a także negatywny wpływ fragmentaryzacji systemu partyjnego (liczby partii) w danych wyborach (Franklin 2004; Smets, Neundorf 2014; Zagórski 2022).

Dla partycypacji wyborczej szczególnie ważny jest kontekst pierwszych paru wyborów, w których dany obywatel lub obywatelka ma prawo głosu. W świetle wpływowej teorii głosowania jako nawyku (Converse 1969; Plutzer 2002; Franklin 2004; Dinas 2012) poprzez wzięcie udziału (lub nie) w pierwszych paru wyborach, nabywamy przyzwyczajenie do uczestnictwa (lub też go nie nabywamy). Prawdopodobieństwo wzięcia udziału po raz pierwszy czy drugi w wyborach zależne jest od kontekstu, w jakich te wybory się odbywają i rzutuje na przyszłe decyzje partycypacyjne obywateli.

Teoria głosowania jako nawyku omawiana już była wcześniej w polskim piśmiennictwie (Cześniak, Żerkowska-Balas 2011; Cześniak, Żerkowska-Balas, Kotnarowski 2013). Dla nas ma ona znaczenie przede wszystkim ze względu na polską specyfikę ustrojową: polscy obywatele żyją we względnie nowej demokracji, wciąż wielu z nich znaczną część życia przeżyło w ustroju niedemokratycznym. Ich niedemokratyczna socjalizacja polityczna, a przede wszystkim doświadczenia związane ze zmianą ustrojową wpływają na ich dzisiejsze funkcjonowanie w sferze publicznej, w tym zachowania wyborcze (Pop-Eleches, Tucker 2017).

W dojrzałych, stabilnych demokracjach nawyk głosowania jest nabywany stopniowo, w procesie rozpoczynającym się w momencie pierwszych wyborów, w których dany obywatel (z danej kohorty) może oddać głos (Plutzer 2002). W związku z tym kohorty wiekowe różnią się pod względem nabytego, utrwalonego nawyku głosowania (Franklin 2004). W nowych demokracjach sytuacja jest inna. Można wskazać wspólny dla wszystkich wyborców z różnych kohort wiekowych moment początkowy (por. Denny, Doyle 2009: 19); pierwsze demokratyczne wybory zdarzają się wszystkim uprawnionym obywatelom w ten sam sposób, bez względu na to, do jakiej ci należą kohorty (obserwacja ta opiera

się na założeniu, że wcześniejsze doświadczenia polityczne, zebrane w okresie niedemokratycznym, nie mają znaczenia dla kształtowania się nawyku głosowania).

To podejście bywa krytykowane. Obywatele krajów demokratyzujących się mają przecież różne doświadczenia polityczne, zebrane w okresie niedemokratycznym (przynajmniej w takim zakresie, w jakim „konsumowali” politykę i doświadczali jej skutków w życiu codziennym). Mają też pewne doświadczenia wyborcze. Reżimy niedemokratyczne mają zwyczaj organizować „wybory”; we wszystkich krajach komunistycznych Europy Środkowo-Wschodniej wybory były organizowane regularnie. Co więcej, doświadczaly one wysokiej (niemal powszechnej) frekwencji wyborczej – w szczególności w okresach totalitarnych władzy komunistycznej w tym regionie. W Polsce sytuacja wyglądała nieco inaczej niż w innych krajach komunistycznych. Ogólnie rzecz biorąc, w reżimach autorytarnych (a do takich można zaliczyć PRL w większości lat pomiędzy 1945 a 1989 rokiem, por. Linz, Stepan 1996; Linz 2000; Pop-Eleches, Tucker 2017: 51–52) wstrzymanie się od głosu jest postrzegane jako środek i sposób na pozbawienie systemu prawomocności, na walkę z nim. Inaczej wyglądało to w reżimach totalitarnych nastawionych w większym stopniu na polityczną mobilizację społeczeństwa wokół silnie dominującej ideologii. Wobec tego niegłosowanie miało w PRL tym większe znaczenie, że system był stosunkowo liberalny (w porównaniu z innymi reżimami komunistycznymi), a dodatkowo istniała długa tradycja obywatelskiego nieposłuszeństwa, wywodząca się jeszcze z czasów zaborów i okupacji (por. Raciborski 1989; Pełczyńska-Nałęcz 1998; Cześnik 2007).

Część piśmiennictwa dokumentuje różnoraki wpływ przeszłych doświadczeń politycznych na zachowania wyborcze w nowych demokracjach (np. Heyns, Bialecki 1991; Pacek 1994; Kitschelt i in. 1999; Roper, Fesnic 2003; Pop-Eleches, Tucker 2011, 2017; Zagórski, Markowski 2021; Zagórski 2021). Te analizy przekonują, że komunistyczna przeszłość ma znaczenie, wpływa na współczesne postawy i zachowania polityczne. Niektóre badania wskazują na nieintuicyjną, odwrotną (i jakoś perwersyjną) zależność: bojkotujący wybory w czasach PRL są obecnie aktywni wyborczo, podczas gdy osoby wówczas głosujące dziś raczej wstrzymują się od głosu (Kolarska-Bobińska i in. 1990; Bartkowski 2003). Badania porównawcze wskazują raczej na demobilizacyjny charakter doświadczenia pierwszych wyborów w czasach niedemokratycznych – im mniej konkurencyjne są te wybory, tym mniejsza szansa na wykształcenie się nawyku do głosowania w przyszłości (Neundorf, Northmore-Ball 2021).

Dla naszej analizy znaczenie ma fakt fundamentalnej różnicy między pokoleniami socjalizowanymi w komunizmie i w okresie pokomunistycznym. Choć okresy politycznej inicjacji (tak roboczo nazywamy moment wkroczenia danej kohorty w polityczną dorosłość; w systemie demokratycznym to moment

pierwszych wyborów, w których dany obywatel/obywatelka może wziąć udział) różnią się dla wszystkich kohort (bo każdy okres polityczny, każda parlamentarna kadencja jest jakoś odmienna), to jednak różnice między osobami socjalizowanymi politycznie w czasach komunistycznych i demokratycznych mają jakościowy, a nie ilościowy charakter. Wcześniejsze analizy (Cześniak, Żerkowska-Balas, Kotnarowski 2013; Linek, Petrušek 2016) sugerują, że postawy i zachowania wyborcze tych dwóch kategorii (tj. osób socjalizowanych w komunizmie i osób socjalizowanych po jego upadku) są odmienne. Nie stawiamy tu ostrej granicy (np. wieku 18 lat); teorie zachowań wyborczych przekonują (Plutzer 2002; Franklin 2004), że socjalizacja polityczna zaczyna się około 14–15 roku życia i jest procesem trwającym kilka lat.

Wychwycenie tych dwóch odmiennych typów wpływu wieku na uczestnictwo wyborcze – cyklu życia i pokoleniowego – dodatkowo komplikuje fakt, iż kontekst wyborczy w konkretnym okresie (np. waga wyborów, ich konkurencyjność itp.) może również wpływać na zachowania wyborcze niezależnie od wieku (Wass, Blais 2017). W badaniach dotyczących wpływu socjalizacji politycznej na późniejsze zachowania poważnym ograniczeniem jest tzw. problem identyfikacji, związany z niemożliwością wyodrębnienia „czystego” wpływu wieku jako cyklu życiowego (czyli związanego z biologicznym starzeniem się), od wpływu okresu (czyli kontekstu, który wpływa na wszystkich ludzi, niezależnie od ich wieku), oraz od wpływu kohorty czy też pokolenia (związanego z przynależnością do szczególnej kohorty wiekowej). Część badaczy próbuje ten problem obejść przy użyciu zaawansowanych technik statystycznych: między innymi tzw. wielopoziomowych modeli APC, z ang. A (Age, cykl życia), P (Period, okres), C (Cohort, kohorta) (Smets, Neundorf 2014; Dinas, Stoker 2014; Linek, Petrušek 2016; Dassonneville 2017). Jest to podejście kontrowersyjne o tyle, o ile „żaden model nie jest w stanie rozwiązać problemu identyfikacji, ponieważ problem identyfikacji jest nieodłączny od modelowanych procesów w świecie rzeczywistym” (Bell, Jones 2013: 163). W danym okresie wystarczy znać wiek danej osoby, by przypisać ją do odpowiedniej kohorty. Innymi słowy, starzejemy się podobnie do naszych rówieśników.

Różnice pomiędzy wpływem cyklu życiowego a wpływem kohorty w przypadku uczestnictwa wyborczego są dość istotne z punktu widzenia choćby różnic dotyczących reprezentacji poszczególnych grup wiekowych. Podczas gdy wpływ cyklu życiowego (np. niższe prawdopodobieństwo uczestnictwa wśród młodych) w przyszłości powinien zanikać, różnice pomiędzy kohortami będą miały bardziej trwały charakter.

Niestety, jedynie dane panelowe (lub pseudopanelowe) zbierane z odpowiednią częstotliwością przez odpowiednio długi okres czasu pozwalają na prawidłowe modelowanie wielopoziomowe APC (przy użyciu klasyfikacji krzyżowej, por. Smets, Neundorf 2014). W związku z młodszym wiekiem demokracji

w Europie Środkowo-Wschodniej w naszym regionie jest to trudniejsze do wykonania. Im dłuższy czas poddany analizie (im więcej punktów czasowych), tym lepiej działają modele wielopoziomowe. Innymi słowy, potrzeba czasu, by wpływ wieku (jako cyklu życiowego) nie był wysoko skorelowany z wpływem kohorty.

Wobec tego ograniczenia, zanim zebrane zostanie wystarczająco danych w większej przestrzeni czasu, w tej pracy proponujemy przyjrzenie się tym efektom z osobna i razem, ze świadomością problemu wielowspółliniowości (multicolinearity) wieku i kohort. Poniżej prezentujemy pytania badawcze, hipotezy, dane oraz schemat analiz służące naświetleniu różnic pomiędzy grupami wiekowymi w Polsce.

Pytania badawcze, hipotezy, dane, schemat analiz

Odnotowywane w polskich danych systematyczne różnice we frekwencji wyborczej między poszczególnymi grupami wiekowymi (Cześniak 2007; Cześniak, Żerkowska-Balas, Kotnarowski 2013; Żerkowska-Balas, Zaremba 2015; Zagórski 2021) skłaniają do stawiania pytań o ich przyczyny. Nie są one zrozumiałe i oczywiste same przez się. Wręcz przeciwnie, zasługują na wnikliwą analizę. Stawiamy więc główne pytanie badawcze: czy systematyczne różnice we frekwencji wyborczej między poszczególnymi grupami wiekowymi są świadectwem wpływu cyklu życiowego (poszczególnych jego faz) na uczestnictwo wyborcze, czy raczej oznaczają pokoleniowe różnice w wyborczej partycypacji?

Dotychczasowe badania na materiale empirycznym z Polski nie dawały odpowiedzi na te pytania. Publikowane analizy odnotowywały jedynie różnice między grupami wiekowymi, nie wyjaśniając ich charakteru, ich głębokich przyczyn. Dziś, gdy minęło już dość czasu, by przeanalizować uczestnictwo w kolejnych wyborach poszczególnych kohort wiekowych (tj. czteroroczniowych grup obywateli/wyborców, wchodzących razem na wyborczy rynek w danym cyklu parlamentarnym), warto pójść o krok dalej i pokazać pokoleniowe przyczyny różnic w uczestnictwie wyborczym grup wiekowych (lub, alternatywnie, te związane z cyklem życia). Temu ma, między innymi, służyć niniejszy tekst.

Nasz artykuł ma (w części) opisowy charakter; służy problematyzacji obszaru badawczego, syntetycznemu uporządkowaniu wiedzy o uczestnictwie wyborczym grup wiekowych i kohort. Nasza analiza empiryczna jest rodzajem badawczego zwiadu (Nowak 1970: 59). Podjęta przez nas tematyka jest w polskim piśmiennictwie nowa, więc celem badania jest wstępne rozpoznanie zależności między cyklem życia (lub doświadczeniem pokoleniowym) a uczestnictwem wyborczym. Mimo to, zgodnie z wymogami metodologicznej poprawności

badania naukowego, stawiamy bardziej szczegółowe, testowalne hipotezy, dotyczące omawianego zagadnienia. Oczywiście nie abstrahują one od teoretycznego i empirycznego dorobku nauk społecznych, ani od dotychczas wykonanych analiz.

Stawiamy dwie alternatywne hipotezy wyjaśniające zróżnicowanie frekwencji wyborczej w grupach wiekowych, obserwowane w polskich wyborach. Po pierwsze, oczekujemy, że za te różnice odpowiada cykl życia. Wyborcy z poszczególnych grup wiekowych, będący w różnych momentach życiowego cyklu, różnią się na wiele sposobów, w tym także preferencjami politycznymi i podejściem do sfery publicznej; to zaś powoduje różnice w uczestnictwie wyborczym. Po drugie, oczekujemy, że za wspomniane różnice w partycypacji odpowiadają doświadczenia pokoleniowe. Wyborcy reprezentujący poszczególne pokolenia, socjalizowani w różnych okolicznościach i w różnych kontekstach, różnią się między sobą i to na wiele sposobów, w tym także preferencjami politycznymi, wartościami, poglądami.

Te dwie alternatywne wobec siebie hipotezy nie mają całkowicie rozłącznego charakteru. Jednak traktujemy je jako alternatywne (nie zaś komplementarne) ze względów metodologicznych. Jesteśmy pewni, że w polskich wyborach (dokładniej: w warunkowaniu uczestnictwa wyborczego poszczególnych grup wiekowych) znaczenie mają zarówno czynniki związane z cyklem życia, jak i doświadczenia socjalizacyjne poszczególnych kohort. Pytaniem empirycznym jest jednak, który z tych mechanizmów jest ważniejszy, który silniej oddziałuje na partycypację wyborczą. Dlatego nasze hipotezy formułujemy jako alternatywy, bez uwzględniania współzależności między oboma mechanizmami. Natomiast empirycznie wpływy wieku, okresu (badania) i kohorty muszą być rozpatrywane łącznie, ponieważ są ze sobą tak ściśle powiązane, że osobno ich analiza empiryczna nie jest możliwa (zajęcie się jednym z nich bez zajęcia się również pozostałymi; por. Norval 2007).

W analizach posługujemy się danymi PGSW (Polskiego Generalnego Studium Wyborczego). PGSW to prawdopodobnie najważniejsze polskie badanie powyborcze, w jego ramach po każdym wyborach parlamentarnych (od 1997 roku) realizuje się sondaż na reprezentatywnej w skali kraju próbie dorosłych obywateli Polski. Projekt jest afiliowany przy Comparative Study of Electoral Systems (CSES). Musi ściśle przestrzegać międzynarodowych standardów zbierania porównawczych danych ilościowych. Wskutek tego dane pozyskiwane w ramach PGSW wydają się najlepszym źródłem wiedzy o zachowaniach wyborczych Polaków, w tym o uczestnictwie wyborczym grup wiekowych polskiego społeczeństwa.

Analizy empiryczne

W analizach empirycznych przyglądamy się wpływowi wieku (cyklu życiowego), okresu (momentu badania) oraz kohorty na uczestnictwo wyborcze, sięgając do danych PGSW. Stosujemy metodę regresji logistycznej, gdzie zmienną zależną jest deklarowane uczestnictwo w wyborach parlamentarnych (do Sejmu) w 1997, 2001, 2005, 2007, 2011, 2015 oraz 2019 roku (zbiorczo, razem ponad 8800 obserwacji). Osoby nieodpowiadające lub niepamiętające, czy głos oddały, czy też nie, zostały w analizie pominięte. Należy tu nadmienić, że partycypacja wyborcza deklarowana w sondażach jest zwykle przeszacowana, głównie z powodu niechęci respondentek i respondentów do przyznawania się do źle widzianej społecznie absencji wyborczej. Świadomi tego ograniczenia, celowo używamy danych PGSW, które zbierane są zaraz po wyborach, co znacznie ogranicza różnice pomiędzy faktycznym a deklarowanym uczestnictwem wyborczym (im więcej czasu dzieli sondaż od daty wyborów, tym różnica ta jest większa, por. Belli i in. 1999).

Kluczowe zmienne niezależne w naszej analizie służą oszacowaniu wpływów cyklu życiowego, okresu oraz kohorty na uczestnictwo wyborcze. Odpowiednio, w pierwszej kolejności jest to wiek respondenta (w latach) oraz wiek podniesiony do kwadratu (z uwagi na, wyżej omówioną, krzywoliniową zależność pomiędzy wiekiem a uczestnictwem wyborczym). Po drugie, uwzględniamy również okres, czyli w tym przypadku rok wyborów, a więc zarazem i fałę PGSW: 1997 (jako kategoria odniesienia), 2001, 2005, 2007, 2011, 2015 oraz 2019. Wreszcie, w trzeciej kolejności, bierzemy również pod uwagę wpływ kohorty, gdzie respondenci wszystkich sześciu fał PGSW zostali podzieleni na 18 czterorocznikowych grup (kohort) według daty urodzenia – od urodzonych przed 1917 rokiem, poprzez urodzonych w latach 1918–21, 1922–25 i tak dalej, aż do urodzonych po roku 1990. Kategorią odniesienia w tym przypadku są urodzeni między 1954 a 1957 rokiem jako stosunkowo liczna kategoria pośrednia, pozwalająca na pokazanie wpływu kohort zarówno młodszych (w tym tych dorastających już w czasach demokratycznych), jak i starszych (które większą część życia spędziły w czasach PRL).

Jako zmienne kontrolne we wszystkich modelach zostały uwzględnione: płeć (0=kobieta; 1=mężczyzna), wykształcenie (9-stopniowa skala od: braku wykształcenia lub nieskończonego podstawowego do wykształcenia uniwersyteckiego – magister, doktor), częste uczęszczanie do kościoła (zmienna dychotomiczna, gdzie 1=uczęszcza przynajmniej raz w tygodniu, a 0=mniej lub wcale), zamieszkanie na wsi (vis-à-vis w małym lub dużym mieście), deklarowany dochód gospodarstwa domowego (miesięcznie netto, funkcja logarytmiczna)

oraz zamieszkanie na terenach dawnej Galicji ze względu na wyższą frekwencję w tym regionie (por. Zagórski, Markowski 2021). Wszystkie te zmienne z różnych względów związane są z deklarowanym uczestnictwem wyborczym w świetle istniejących badań i teorii dotyczących zachowania wyborczego (Rosenstone, Hansen 1993; Anduiza-Perea 1999; Smets, Van Ham 2013).

Ze względu na stosunkowo młody wiek demokracji w naszym regionie, jak już zostało to nadmienione powyżej, oszacowanie wpływu wieku, okresu i kohorty na uczestnictwo wyborcze w Polsce przy użyciu strategii wielopoziomowych modeli APC nie jest wskazane. W związku z tym postanowiliśmy przyrzeć się tym efektom najpierw z osobna, a następnie w trzech możliwych parach i na koniec wszystkim trzem na raz. Takie podejście wymaga pewnej ostrożności ze względu na współzależność tych trzech zmiennych, niemniej jednak w naszym mniemaniu pozwala na wyciągnięcie pewnych (wstępnych) wniosków.

Tabela 1 przedstawia osiem modeli regresji logistycznej, gdzie, przypomnijmy, zmienną zależną jest uczestnictwo w wyborach parlamentarnych w okresie 1997–2019. W modelu 1 uwzględniamy jedynie zmienne kontrolne – wszystkie poza zamieszkaniem na wsi związane z wyższym prawdopodobieństwem uczestnictwa, zgodnie z oczekiwaniami. W modelu 2 dodany został wiek, o istotnym statystycznie i znaczącym wielkościowo pozytywnym wpływie na partycypację¹ oraz wiek do kwadratu, którego to negatywny współczynnik potwierdza krzywoliniowość wpływu cyklu życiowego na uczestnictwo. W modelu 3 bierzemy pod uwagę wpływ okresu. Okazuje się, że, w porównaniu do wyborów w 1997 roku, w 2005 prawdopodobieństwo oddania głosu było znacząco niższe, a w wyborach w 2007 i 2015 znacząco wyższe. Oficjalne dane o frekwencji w wyżej wymienionych wyborach potwierdzają te relacje, choć zaskakuje do pewnego stopnia brak istotności statystycznej pozytywnego wpływu wyborów w 2019 roku, cechujących się najwyższą frekwencją (61,74%) po pierwszych częściowo wolnych wyborach z 4 czerwca 1989 roku.

¹ Warto podkreślić, że ta relacja ma w Polsce charakter dość uniwersalny, dotyczy różnych typów głosowań. Dane z projektów dotyczących innych niż parlamentarne wyborów wskazują na podobne zależności. Analizy wykonane na innym materiale empirycznym (projekt „Wpływ reguł wyborczych na jakość demokracji lokalnej w Polsce”, finansowany przez Narodowe Centrum Nauki, nr grantu 2014/13/B/HS5/02580) przekonują, że także w odmiennym, lokalnym kontekście uczestnictwo wyborcze jest istotnie powiązane z wiekiem.

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
ZMIENNE NIEZALEŻNE								
Wiek		0,09***			0,09***	0,09***		0,11***
		(0,01)			(0,01)	(0,01)		(0,02)
Wiek * Wiek		-0,00***			-0,00***	-0,00***		-0,00***
		(0,00)			(0,00)	(0,00)		(0,00)
Okres (<i>odn. 1997</i>)								
2001			-0,11		-0,14		-0,08	-0,23*
			(0,08)		(0,08)		(0,08)	(0,11)
2005			-0,43***		-0,48***		-0,35***	-0,66***
			(0,08)		(0,08)		(0,08)	(0,18)
2007			0,26**		0,15		0,32***	-0,06
			(0,09)		(0,10)		(0,10)	(0,22)
2011			-0,02		-0,14		0,08	-0,49
			(0,09)		(0,10)		(0,10)	(0,29)
2015			0,21*		0,05		0,35***	-0,39
			(0,10)		(0,10)		(0,11)	(0,37)
2019			0,06		-0,13		0,32*	-0,61
			(0,12)		(0,12)		(0,13)	(0,45)
Kohorta (<i>odn. 1954-57</i>)								
-1917				-1,09***		-0,82*	-1,03***	-1,87*
				(0,28)		(0,35)	(0,28)	(0,89)
1918-21				-0,45		-0,35	-0,33	-1,11
				(0,30)		(0,35)	(0,30)	(0,77)
1922-25				0,31		0,34	0,36*	-0,42
				(0,18)		(0,24)	(0,18)	(0,66)
1926-29				0,33*		0,28	0,39*	-0,35
				(0,16)		(0,21)	(0,16)	(0,58)
1930-33				0,05		-0,01	0,11	-0,55
				(0,14)		(0,18)	(0,14)	(0,50)
1934-37				0,57***		0,47**	0,59***	-0,00
				(0,15)		(0,17)	(0,15)	(0,42)
1938-41				0,06		-0,05	0,06	-0,42
				(0,14)		(0,16)	(0,14)	(0,35)
1942-45				0,05		-0,06	0,04	-0,33
				(0,14)		(0,15)	(0,14)	(0,28)
1946-49				0,20		0,09	0,20	-0,07
				(0,12)		(0,13)	(0,12)	(0,20)
1950-53				-0,03		-0,10	-0,02	-0,17
				(0,12)		(0,12)	(0,12)	(0,14)
1958-61				-0,38**		-0,29*	-0,36**	-0,19
				(0,12)		(0,12)	(0,12)	(0,14)
1962-65				-0,61***		-0,42***	-0,59***	-0,22
				(0,12)		(0,13)	(0,12)	(0,20)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1966-69				-0,84***		-0,52***	-0,84***	-0,25
				(0,13)		(0,14)	(0,13)	(0,27)
1970-73				-0,97***		-0,49***	-0,94***	-0,11
				(0,12)		(0,15)	(0,12)	(0,34)
1974-77				-1,09***		-0,49**	-1,08***	-0,03
				(0,13)		(0,16)	(0,13)	(0,41)
1978-81				-1,09***		-0,33	-1,07***	0,23
				(0,13)		(0,17)	(0,13)	(0,49)
1982-85				-0,83***		0,03	-0,83***	0,70
				(0,14)		(0,19)	(0,14)	(0,57)
1986-89				-1,03***		-0,09	-1,09***	0,62
				(0,17)		(0,22)	(0,17)	(0,65)
1990+				-0,68***		0,42	-0,85***	1,23
				(0,18)		(0,25)	(0,19)	(0,78)
Stała	-2,86***	-5,69***	-2,59***	-3,37***	-5,55***	-5,53***	-2,96***	-6,28***
	(0,27)	(0,33)	(0,28)	(0,30)	(0,35)	(0,43)	(0,31)	(0,92)
N	8557	8504	8557	8504	8504	8504	8504	8504
Pseudo R2 (McFadden)	0,078	0,107	0,085	0,112	0,113	0,117	0,119	0,122
Log lik.	-5232,83	-5033,86	-5192,81	-5006,28	-5001,71	-4979,77	-4965,68	-4948,42

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych PGSW. Współczynniki regresji logistycznej. Błędy standardowe w nawiasach; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Kolejno, w modelu 4 poza zmiennymi kontrolnymi szacujemy wpływ kohort wiekowych. W porównaniu do osób urodzonych w latach 1954–57, częściej zdają się głosować osoby znacznie starsze, te urodzone w latach 1926–29 oraz, w większym stopniu, te urodzone w latach 1934–37. Wygląda na to, że można tu mówić o wpływie kohorty, gdyż wiek (rozumiany jako faza cyklu życia) nie tłumaczy takiej profrekwencyjnej nadwyżki. Inaczej wygląda istotna różnica w przypadku osób najstarszych (a więc urodzonych przed 1918) oraz wszystkich kohort urodzonych po 1957 roku, które zdecydowanie rzadziej skłonne są pofatygować się do urn wyborczych niż ci urodzeni w latach 1954–57. Pamiętać w tym przypadku należy, że w modelu tym nie ujęty został wpływ wieku jako fazy cyklu życiowego, a więc z pewnością część z wychwyconych tu efektów odpowiada wiekowi raczej niż kohortcie.

Modele 5, 6 oraz 7 uwzględniają nasze zmienne niezależne parami, a więc kolejno wiek i okres, wiek i kohortę oraz kohortę i okres. Wpływ wieku pozostaje dokładnie taki sam, niezależnie od wzięcia pod uwagę efektów okresu lub kohorty. Co do wpływu okresu potwierdza się demobilizacyjny charakter wyborów w 2005 roku. Dodatkowo, przy uwzględnieniu wpływu kohort (ale już nie przy uwzględnieniu wieku), wybory w 2005, 2015 oraz 2019 są pozytywnie skorelowane z prawdopodobieństwem oddania głosu.

Jeśli zaś chodzi o efekt kohort, potwierdza się negatywny wpływ przynależności do najstarszej z grup wiekowych oraz pozytywny wpływ urodzonych w latach 1934–37 oraz negatywna korelacja dla osób urodzonych po 1957 roku (w porównaniu do tych urodzonych między 1953–57). Nawet gdy weźmiemy pod uwagę wpływ cyklu życiowego, osoby urodzone pomiędzy 1958 a 1977 rokiem głosują rzadziej – statystycznie znacząco – niż osoby urodzone w latach 1953–57. Ta obserwacja potwierdza odkrycie negatywnego wpływu tychże kohort ujęte w artykule Lukasa Linka i Ivana Petruska (2016). W przypadku młodszych kohort, wydaje się, że raczej cykl życiowy niżli kohorty determinują w większym stopniu mniejsze prawdopodobieństwo oddania głosu w tych grupach wiekowych.

Wreszcie, model 8 uwzględnia wszystkie trzy zmienne zależne: wiek, okres i kohorty. Zachowując ostrożność w interpretacji wyników z powodu problemu współliniowości, którego tutaj nie rozwiązujemy, po raz kolejny zauważyć można pozytywny wpływ wieku jako cyklu życiowego (z negatywną krzywoliniowością odzwierciedlającą spadek prawdopodobieństwa oddania głosu w wieku podeszłym) oraz demobilizacyjny charakter wyborów w 2005 w porównaniu do tych z 1997 (w mniejszym stopniu dotyczy to również wyborów w 2001). Jedyнным zaś efektem kohorty, jaki utrzymuje się po wzięciu pod uwagę wpływu zarówno wieku, jak i okresu, jest negatywny wpływ przynależności do najstarszej kategorii, tj. urodzonych przed 1918 rokiem.

Kolejnym pytaniem, na które warto odpowiedzieć, jest, która z tych trzech zmiennych – wiek, okres, kohorta – ma większy średni wpływ na uczestnictwo wyborcze. Wykres 1 ujmuje średnie wpływy krańcowe (Average Marginal Effects, AMEs) obliczone na podstawie modeli 2, 3, 4 i 8 z tabeli 1. Zmienne „wiek” oraz „dochód” zostały tu zestandaryzowane do skali 0-1, celem porównania.

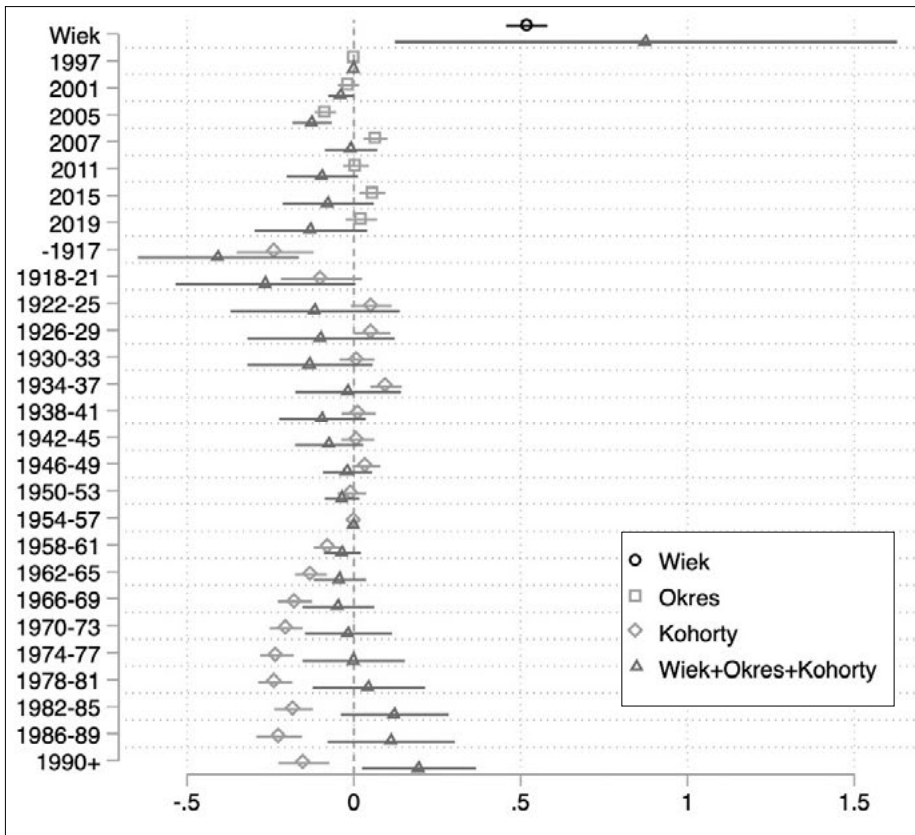
Choć przy interpretacji wyników (w szczególności ostatniego modelu, uwzględniającego wszystkie trzy zmienne) należy zachować ostrożność², po pierwsze można stwierdzić, że wpływ wieku jako cyklu życiowego jest zdecydowanie silniejszy od wpływu okresu oraz kohort. Nawet biorąc pod uwagę wpływ okresu oraz kohort (model 8 w tabeli 1, a na wykresie 1 trójkąty), wiek pozostaje zdecydowanie silniejszą determinantą uczestnictwa wyborczego.

Po drugie, po raz kolejny potwierdza się demobilizacyjny charakter wyborów w 2005 roku oraz, jeśli chodzi o kohorty, tak jak już zostało to omówione

² Ze względu na współliniowość, powtórzyliśmy analizę redukując za każdym razem próbę o jedno z wyborów. Ogólne tendencje zaobserwowane dla modeli uwzględniających całą próbę powtarzają się, co oczywiście nie rozwiązuje problemu współliniowości, jednak upewnia nas, że mimo wszystko modele są dość stabilne.

powyżej, te najstarsze głosują rzadziej, a urodzeni w latach 1934–37 prezentują pewną nadwyżkę profrekwencyjną niezwiązaną bezpośrednio z ich wiekiem. Ponownie widać negatywny (choć tym razem nieistotny statystycznie) wpływ kohort urodzonych w latach 1958–73. Co ciekawe, uśredniony wpływ najmłodszej kohorty (czyli osób urodzonych po 1989 roku), biorąc pod uwagę wpływ wieku oraz okresu, tym razem jest statystycznie znaczący, wskazując na wyższy poziom mobilizacji wśród najmłodszych wyborców w porównaniu z osobami urodzonymi między 1953–57 rokiem.

Wykres 1. Średni wpływ wieku, okresu i kohorty na uczestnictwo wyborcze w Polsce (1997–2019)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych PGSW. Średnie efekty krańcowe (AMEs) wieku, okresów oraz kohort obliczone na podstawie modeli 2, 3, 4 i 8 z Tabeli 1. Wiek został ustandaryzowany do 0-1.

Podsumowanie

Naszym głównym celem w niniejszym artykule jest zbadanie relacji między wiekiem a uczestnictwem wyborczym w Polsce. Zależy nam na ukazaniu doniosłości tej tematyki. Problematyzujemy pewien obszar badawczy, omawiamy skomplikowane i często nieoczywiste związki, tak znaczące dla wielu aspektów polskiego życia społecznego. Przedstawiamy jego teoretyczne tło i zebraną dotychczas wiedzę empiryczną, a także nasze oryginalne analizy, prowadzące do kilku głównych wniosków.

Po pierwsze, analiza wszystkich trzech aspektów wpływu wieku na wyborcze uczestnictwo (cyklu życiowego, okresu/momentu historycznego, kohorty), zachowując ostrożność ze względu na współliniowość, wskazuje na większe znaczenie cyklu życia i (względnie) mniejsze znaczenie doświadczeń pokoleniowych, generacyjnych, kohortowych. Odnotowywane w Polsce systematyczne różnice we frekwencji wyborczej między poszczególnymi grupami wiekowymi nie są świadectwem pokoleniowych różnic w (skłonności do) partycypacji. Większe znaczenie ma cykl życia i jego fazy. Mówiąc obrazowo: w przypadku (względnie chętnie) głosujących czterdziestolatków znaczenie ma ich wiek (w momencie wyborów), a nie rok ich urodzenia. Ponadto, prawdopodobieństwo głosowania w poszczególnych rocznikach i grupach wiekowych charakteryzuje negatywna krzywoliniowość odzwierciedlająca spadek prawdopodobieństwa oddania głosu w wieku podeszłym.

Po drugie, przeprowadzone przez nas analizy potwierdzają, odwołując się do najlepszych dostępnych danych empirycznych (PGSW), istnienie wyraźnych związków między wiekiem a uczestnictwem wyborczym w Polsce. Mówiąc najkrócej: wiek wpływa w Polsce na partycypację wyborczą, jest z nią powiązany, ludzie w różnym wieku mają różną skłonność do uczestniczenia w wyborach. Ogólny wzór jest podobny do tego, co odnotowywane jest w innych demokracjach (i w innych badaniach polskich wyborów): najwyższą frekwencję wyborczą odnotowujemy wśród ludzi w średnim wieku, niższą wśród obywateli i obywateli najmłodszych i najstarszych. Zależność ma więc wyraźnie krzywoliniowy charakter.

To ważkie naszym zdaniem ustalenie, nietrywialne. Odnotowywane związki mają znaczenie dla procesu demokratycznego i (przede wszystkim) politycznej reprezentacji (Dahl 1995, 2000; Lijphart 1997; Walczak i in. 2012). Szczególnie, jeśli weźmie się pod uwagę głębokie zmiany demograficzne zachodzące dzisiaj w polskim społeczeństwie i zasadniczo zmieniające polski elektorat (Kotowska 2021). Rosnące dysproporcje (liczbowe) między poszczególnymi grupami wiekowymi skutkują (mogą skutkować) fundamentalną zmianą poziomu ich reprezentacji: utrzymujące się różnice w politycznym uczestnictwie między grupami wiekowymi nakładają się na zmiany ludnościowe (zmianę wielkości

poszczególnych grup wiekowych). To oddziałuje na współzawodnictwo polityczne, zmienia je. Rośnie w siłę kategoria osób starszych, nieaktywnych zawodowo, mająca swoje partykularne interesy i preferencje, a także oczekiwania wobec państwa i polityk publicznych. „Słabnie” kategoria osób w wieku produkcyjnym. Defaworyzowana jest młodzież, której znaczenie w systemie politycznym znacząco spada (jej niskie uczestnictwo koreluje ze względnie niewielką liczebnością tej kategorii wiekowej).

Po trzecie, nasze analizy wykazują, że istniejące w polskim społeczeństwie relacje między wiekiem a uczestnictwem wyborczym są dość stabilne w czasie. We wszystkich poddawanych przez nas analizie wyborach odnotowujemy podobne wzory. Oczywiście frekwencja wyborcza w Polsce fluktuuje, zmienia się jej poziom; ale związek tej zmiennej z wiekiem pozostaje (względnie) trwały, niezmienny. Oznacza to (pośrednio), że czynniki pokoleniowe mają mniejsze znaczenie dla partycypacji niż cykl życia.

Ta względna nieistotność doświadczeń pokoleniowych polskich wyborców (przynajmniej w zakresie warunkowania uczestnictwa wyborczego) jest zastanawiająca. W polskim społeczeństwie, którego pokolenia (szczególnie niektóre) były często w ostatnich stu kilkudziesięciu latach bardzo boleśnie dotykane przez historię, rola doświadczenia pokoleniowego jest znaczna (pokolenie Kolumbów rocznik 1920, pokolenie Października 1956, pokolenie Marca 1968, pokolenie 1989). Musi więc dziwić brak wyraźnych pokoleniowych zróżnicowań frekwencji wyborczej, odnotowywany w naszych analizach. Wiele wskazuje na to, że doświadczenia pokoleniowe, ważne w innych wymiarach życia społecznego, w demokratycznej polityce wyborczej mają mniejsze znaczenie (wciąż zdecydowana większość polskich obywateli i obywateli socjalizowała się do demokracji w nietypowych warunkach; por. Cześnik, Żerkowska-Balas, Kotnarowski 2013).

Nie oznacza to jednak, że nie notujemy żadnych wpływów kohortowych na uczestnictwo. Po pierwsze, nasze badanie potwierdza, do pewnego stopnia, obserwację Linka i Petruska (2016) na temat negatywnej dla uczestnictwa wyborczego socjalizacji politycznej osób urodzonych w latach 1958–1977. Pytanie jakie doświadczenia pokoleniowe – czy to dorastanie w czasach zdławienia przez stan wojenny mobilizacyjnego charakteru „Solidarności”, gdy raczej bojkot niż uczestnictwo przejawiało postawę obywatelską, czy też doświadczenie niestabilności zarówno politycznej, jak i ekonomicznej związane z transformacją demokratyczną – stoi za demobilizacją tych grup wiekowych w Polsce pozostaje otwarte. Po drugie, odnotowujemy pozytywny wpływ przynależności do najmłodszego pokolenia (urodzonych po roku 1990). Jeśli ten trend się potwierdzi w przyszłych wyborach oraz kolejnych badaniach, być może można będzie z nieznanym większym optymizmem patrzeć na ewolucję, tak niskiego w Polsce, uczestnictwa wyborczego. Oby demokracja w Polsce raczej niż

roczarowywać obywateli (por. Pacek, Pop-Eleches i Tucker 2009), pomimo piętrzących się ostatnimi czasy przeciwności (a może także dzięki nim) motywowała najmłodsze pokolenia do uczestnictwa w wyborach i nabycia nawyku głosowania.

Wyniki naszych analiz i uzyskana wiedza wymagają pogłębienia i uzupełnienia dalszymi badaniami. Powinny one skupiać się przede wszystkim na kilku tematach. Po pierwsze, potrzebne jest uzupełnienie wiedzy na temat związków wieku z uczestnictwem wyborczym o wyniki badań z użyciem danych panelowych. Użycie takich danych pozwoli wzbogacić już uzyskaną wiedzę o cenne informacje poziomu mikro: odnotowywana w czasie wariancja uczestnictwa wyborczego (tej samej) pojedynczej osoby jest w stanie uzupełnić wiedzę o pokoleniowych, związanych z cyklem życia i kontekstowych determinantach partycypacji wyborczej.

Po drugie, pożądane jest przeprowadzenie badań porównawczych. Zaobserwowane przez nas prawidłowości i trendy mogą mieć bardziej uniwersalny, „środkowoeuropejski” i/lub „postkomunistyczny” charakter (por. Linek, Petrussek 2016). Wobec braku odpowiednich danych (lub ich ograniczonej dostępności) trudno porównawczo testować nasze propozycje teoretyczne i hipotezy. Prezentowane pojedyncze studium przypadku może więc stanowić inspirację i przyczynek do bardziej systematycznego podjęcia problemu relacji między wiekiem i uczestnictwem wyborczym, szczególnie w krajach demokratyzujących się (w których poszczególne kohorty wiekowe socjalizowały się do demokracji w wyjątkowy sposób i w „nietypowym” wieku, wszystkie w tym samym momencie przełomu demokratycznego).

Po trzecie, ze względu na odnotowane przez nas, istniejące w Polsce relacje między wiekiem a uczestnictwem wyborczym (skutkujące nierówną reprezentacją poszczególnych grup wiekowych w polskim systemie demokratycznym), ważnym elementem agendy badawczej socjologów w Polsce muszą być kwestie zmian demograficznych i wynikających z tych zmian różnic wielkości poszczególnych grup wiekowych (i ich wpływu politycznego). Te zmiany ludnościowe, dość szybkie i głębokie, mają wpływ na prawie wszystkie aspekty życia zbiorowego, w tym na politykę demokratyczną w Polsce (poziomą reprezentację poszczególnych kategorii wiekowych, realizowane wobec nich polityki publiczne itd.).

Jesteśmy przekonani, że nasze analizy przyczyniają się do lepszego zrozumienia zachowań wyborczych społeczeństwa polskiego. Pozwalają lepiej zrozumieć relacje wieku i uczestnictwa wyborczego, a także związaną z nimi problematykę reprezentacji politycznej, politycznego wpływu, responsywności i rozliczalności. Mamy nadzieję, że przyczynią się do rozwoju badań na temat wpływu wieku, okresu oraz kohort w piśmiennictwie dotyczącym współczesnego społeczeństwa i polityki w Polsce.

Bibliografia

- Anduiza-Perea, Eva. 2002. Individual characteristics and electoral abstention in Western Europe. *European Journal of Political Research*, 42: 643–673. DOI:10.1111/1475-6765.00025.
- Anduiza-Perea, Eva. 1999. *¿Individuos o Sistemas?: Las Razones de la Abstención en Europa Occidental*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas & Siglo Veintiuno de España Editores.
- Bartkowski, Jerzy. 2003. *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Bell, Andrew, Kelvin Jones. 2013. The impossibility of separating age, period and cohort effects. *Social Science & Medicine*, 93: 163–165.
- Belli, Robert F., Michael W. Traugott, Margaret Young, Katherine A. McGonagle. 1999. Reducing Vote Overreporting in Surveys: Social Desirability, Memory Failure, and Source Monitoring. *Public Opinion Quarterly*, 63, 1: 90–108.
- Berelson, Bernard R., Paul Lazarsfeld, William McPhee. 1954. *Voting: A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Bhatti, Yosef, Ed Fieldhouse, Kasper M. Hansen. 2020. It's a Group Thing: How Voters go to the Polls Together. *Political Behavior*, 42, 1: 1–34. DOI: 10.1007/s11109-018-9484-2.
- Bhatti, Yosef, Kasper M. Hansen 2012. Retiring from Voting: Turnout among Senior Voters, *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 22, 4: 479–500. DOI: 10.1080/17457289.2012.720577.
- Blais, André. 2000. *To Vote Or Not To Vote? The Merits and Limits of Rational Choice*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Blais, André. 2010. Frekwencja wyborcza. Przekład Tomasz Płudowski. W: R. Dalton, H. D. Klingemann, red. 2010. *Zachowania polityczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 237–256.
- Campbell, Angus, Robert Kahn. 1952. *The People Elect a President*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Campbell, Angus, Phillip Converse, Warren Miller, Donald Stokes. 1960. *The American Voter*. New York: Wiley.
- Coleman, James S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge (MA), London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Colomer, Josep. 1991. Benefits and Costs of Voting. *Electoral Studies*, 10, 4: 313–325.
- Converse, Phillip E. 1969. Of Time and Partisan Stability. *Comparative Political Studies*, 2, 2: 139-171.
- Cześnik, Mikołaj. 2007. *Partycypacja wyborcza w Polsce. Perspektywa porównawcza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Cześnik Mikołaj, Marta Żerkowska-Balas, Michał Kotnarowski. 2013. Voting as a habit in new democracies – Evidence from Poland. *Communist and Post-Communist Studies*, 46: 95–107.

- Czeźnik, Mikołaj, Marta Żerkowska-Balas, 2011. Głosowanie jako nawyk w nowych demokracjach – przykład Polski. *Studia Socjologiczne*, 201: 109–122.
- Dahl, Robert. 1995. *Demokracja i jej krytycy*. Przekład Stefan Amsterdamski. Kraków: Znak.
- Dahl, Robert. 2000. *O demokracji*. Przekład Stefan Amsterdamski. Kraków: Znak.
- Dassonneville, Ruth. 2017. Age and Voting. W: K. Arzheimer, J. Evans, M. Lewis-Beck, eds. *The SAGE Handbook of Electoral Behaviour*. London: SAGE, 137–158.
- Denny, Kevin, Orla Doyle. 2009. Does Voting History Matter? Analysing Persistence in Turnout. *American Journal of Political Science*, 53, 1: 17–35.
- Dinas, Elias, Laura Stoker. 2014. Age-Period-Cohort analysis: A design-based approach. *Electoral Studies*, 33, 1: 28–40.
- Dinas, Elias. 2012. The Formation of Voting Habits. *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 22, 4: 431–456.
- Downs, Anthony. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row.
- Ferejohn, John A., Fiorina Morris. 1974: The Paradox of Not Voting: A Decision Theoretic Analysis. *American Political Science Review*, 68, 2: 525–536.
- Franklin, Marc N. 1996. Electoral Participation. In: L. LeDuc, R. G. Niemi, P. Norris, eds. *Comparing Democracies. Elections and Voting in Global Perspective*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 216–235.
- Franklin, Mark N. 2004. *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies Since 1945*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Gallego, Aina. 2009. Where Else Does Turnout Decline Come From? Education, Age, Generation and Period Effects in Three European Countries. *Scandinavian Political Studies*, 32, 1: 23–44. DOI: 10.1111/j.1467-9477.2008.00212.x.
- Heyns, Barbara, Ireneusz Białecki. 1991. Solidarnosc: Reluctant Vanguard or Make-shift Coalition? *American Political Science Review*, 85: 351–370.
- Inglehart, Ronald. 1977. *Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Inglehart, Ronald. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Kitschelt, Herbert, Zdenka Mansfeldova, Radosław Markowski, Gabor Toka. 1999. *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Kolarska-Bobińska, Lena, Piotr Łukasiewicz, Zbigniew W. Rykowski, red. 1990. *Wyniki badań – wyniki wyborów 4 czerwca 1989 roku*. Warszawa: PTS.
- Konzelmann, Laura, Corina Wagner, Hans Rattinger. 2012. Turnout in Germany in the course of time: Life cycle and cohort effects on electoral turnout from 1953 to 2009. *Electoral Studies*, 31, 2: 250–261. DOI: 10.1016/j.electstud.2011.11.006.
- Kostelka, Filip, André Blais. 2021. The Generational and Institutional Sources of Global Decline in Voter Turnout. *World Politics*, 73, 4: 629–667. DOI: 10.1017/S0043887121000149.
- Kotowska, Irena E. 1998. Teoria drugiego przejścia demograficznego a przemiany demograficzne w Polsce w latach 1990. *Studia Demograficzne*, 134, 4: 3–36.

- Kotowska, Irena E. 2021. Sytuacja demograficzna Polski – diagnoza, perspektywy, główne wyzwania. W: T. Wróblewski, I.E. Kotowska, J. Piekutowski, S. Stodolak. *Demografia, Zeszyty Gospodarcze nr 1*. Warszawa: Warsaw Enterprise Institute, 16–40.
- Lazarsfeld, Paul F., Bernard R. Berelson, Hazel Gaudet. 1944. *The People's Choice*. New York: Columbia University Press.
- Lijphart, Arend. 1997. Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma. *American Political Science Review*, 1: 1–14.
- Linek, Lukáš, Ivan Petrúšek. 2016. What's past is prologue, or is it? Generational effects on voter turnout in post-communist countries, 1990–2013. *Electoral Studies*, 42, 2: 78–90. DOI:10.1016/j.electstud.2016.02.002.
- Linz, Juan José. 2000. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Linz, Juan José, Alfred Stepan. 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Michalak, Bartłomiej. 2014. *Czy młodzi Polacy głosują w wyborach do Parlamentu Europejskiego?* Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego. <https://repozytorium.umk.pl/handle/item/2618>.
- Mueller, Denis C. 1989. *Public Choice II*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Neundorf, Anja, Ksenia Northmore-Ball. 2021. Learning to Vote in Democratic and Authoritarian Elections. *V-Dem Institute Working Papers*, 2021: 41 https://www.v-dem.net/media/filer_public/c9/71/c97174ca-6e8b-4c6f-b91e-a3782a6ec829/uwp_41_final.pdf
- Nowak, Stefan. 1970. *Metodologia badań socjologicznych. Zagadnienia ogólne*. Warszawa: PWN.
- Norval, D. Glenn. 2007. Age, period, and cohort effects. In: G. Ritzer, ed. *Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing Ltd, 52–56.
- Okólski, Marek. 2005. *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Ossowska, Maria. 1963. Koncepcja pokolenia. *Studia Socjologiczne*, 3, 2: 47–51.
- Pacek, Alexander C. 1994. Macroeconomic Conditions and Electoral Politics in East Central Europe. *American Journal of Political Science*, 38, 3: 723–744.
- Pacek, Alexander C., Grigore Pop-Eleches, Joshua A. Tucker. 2009. Disenchanted or Discerning: Voter Turnout in Post-Communist Countries. *Journal of Politics*, 71, 2: 473–491.
- Pełczyńska-Nałęcz, Katarzyna. 1998. Postawy i zachowania polityczne – tendencje zmian w latach 1988–1995. W: W. Adamski, red. *Polacy 95. Aktorzy i klienci transformacji*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Persson, Mikael, Hanna Wass, Henrik Oscarsson. 2013. The Generational Effect in Turnout in the Swedish General Elections, 1960–2010. *Scandinavian Political Studies*, 36, 3: 249–69.
- Plutzer, Eric. 2002. Becoming a habitual voter: inertia, resources, and growth in young adulthood. *American Political Science Review*, 96, 1: 41–56.

- Pop-Eleches, Grigore, Joshua Tucker. 2011. Communism's Shadow: Postcommunist Legacies, Values, and Behavior. *Comparative Politics*, 43, 4: 379–399.
- Pop-Eleches, Grigore, Joshua A. Tucker. 2017. *Communism's Shadow. Historical Legacies and Contemporary Political Attitudes*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Raciborski, Jacek. 1989. *Rytuał, plebiscyt czy wybory?* Warszawa: Instytut Socjologii UW.
- Raciborski, Jacek. 2011. *Obywatelstwo w perspektywie socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Riker, William H., Peter C. Ordeshook. 1968. A theory of the calculus of voting. *American Political Science Review*, 62, 1: 25–43.
- Roper, Steven D., Florin Fesnic. 2003. Historical Legacies and Their Impact on Post-Communist Voting Behaviour. *Europe-Asia Studies*, 55, 1: 119–131.
- Rosenstone, Steven J., John M. Hansen. 1993. *Mobilization, Participation, and Democracy in America*. New York, USA: Macmillan.
- Smets Kaat, Anja Neundorf. 2014. The hierarchies of age-period-cohort research: political context and the development of generational turnout patterns. *Electoral Studies*, 33, 1: 41–51.
- Smets Kaat, Carolien van Ham. 2013. The embarrassment of riches? A meta-analysis of individual-level research on voter turnout. *Electoral Studies*, 32, 2: 344–359.
- Sztompka, Piotr. 2002. *Socjologia*. Kraków: Znak.
- Teixeira, Ruy A. 1992. *The Disappearing American Voter*. Washington: The Brookings Institution.
- Topf, Richard. 1995. Electoral Participation. W: H.-D. Klingemann, D. Fuchs, eds. *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press, 27–51.
- Verba, Sidney, Norman H. Nie. 1972. *Participation in America. Political Democracy and Social Equality*. New York, NY: Harper and Row.
- Verba, Sidney, Kay L. Schlozman, Henry E. Brady. 1995. *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wass, Hanna. 2007. The Effects of Age, Generation and Period on Turnout in Finland 1975–2003. *Electoral Studies*, 26, 3: 648–659.
- Wass, Hanna, André Blais. 2017. Turnout. W: K. Arzheimer, J. Evans, M. Lewis-Beck, eds. *The SAGE Handbook of Electoral Behaviour*. London: SAGE, 459–488.
- Walczak, Agnieszka, Wouter van der Brug, Catherine E. de Vries. 2012. Long- and short-term determinants of party preferences: inter-generational differences in Western and East Central Europe. *Electoral Studies*, 31, 2: 273–284.
- Wolfinger, Raymond E., Steven J. Rosenstone. 1980. *Who Votes?* New Haven, CT: Yale University Press.
- Worach-Kardas, Halina. 1983. *Wiek a pełnienie ról społecznych*. Warszawa, Łódź: PWN.
- Zagórski, Piotr. 2021. Electoral Turnout in Central and Eastern Europe: The Legacies of Communist Socialisation. *Europe-Asia Studies*, 73, 10: 1797–1831. DOI: 10.1080/09668136.2021.1991892.

-
- Zagórski, Piotr. 2022. Too Much to Choose from? The Long-Term Effects of Political Fragmentation on Electoral Turnout. *Politics*, 42, 3: 358–375. DOI: 10.1177/0263395720971210.
- Zagórski, Piotr, Radosław Markowski. 2021. Persistent Legacies of the Empires: Partition of Poland and Electoral Turnout. *East European Politics and Societies*, 35, 2: 336–362. DOI: 10.1177/0888325420907678.
- Żerkowska-Balas, Marta, Mateusz Zaremba. 2015. *Partycypacja nowych wyborców*. Fundacja im. Stefana Batorego. http://www.glosuj.org.pl/wp-content/uploads/2015/10/partycypacja_nowych_pelny.pdf